

UDK: 94(575.1+470):323/327

Umidjon USAROV,
O'zMU dotsenti v.b, t.f.f.d. (PhD)
E-mail: umidjon.usarov@mail.ru,

Nukus DPI "Ijtimoiy fanlar" kafedrası mudiri, t.f.d. Y.A.Abdullayeva taqrizi asosida

SOME REFLECTIONS ON THE SOURCES ON THE HISTORY OF AGRICULTURE OF THE SAMARKAND REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX-EARLY XX CENTURIES

Annotation

This article uses archival documents, reviews of statistical committees and reference materials, as well as the works of Russian oriental historians, geographers, travelers and representatives of other areas, which are sources of that period that provide information about the state of agriculture, the main branch of the economic life of the Samarkand region in second half of the 19th - early 20th centuries. The article also reveals agriculture in the region, in particular, the state of land affairs, the amount of arable land, irrigation work, the cultivation of wheat, rice and cotton, as well as the policy of the imperial government in this regard.

Key words: Zarafshan district, Samarkand region, Russian Empire, colonialism, agriculture, land, water, irrigation agriculture, cotton, wheat, rice, desyatina.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОЧНИКАХ ПО ИСТОРИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация

В этой статье использованы архивные документы, обзоры статистических комитетов и материалы справочников, а также труды русских востоковедов-историков, географов, путешественников и представителей других областей, которые являются источниками того периода, дающими информацию о состоянии сельского хозяйства, основной отрасли экономической жизни Самаркандской области во второй половине XIX-начале XX веков. В статье также раскрывается сельское хозяйство в регионе, в частности, состояние земельных дел, объем пахотных земель, ирригационные работы, выращивание пшеницы, риса и хлопка, а также политика имперского правительства в этом отношении.

Ключевые слова: Зарафшанский район, Самаркандская область, Российская империя, колониализм, сельское хозяйство, земля, вода, ирригационное земледелие, хлопок, пшеница, рис, десятина.

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI-XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATI QISHLOQ XO'JALIGI TARIXI MANBASHUNOSLIGIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida – XX asr boshlarida Samarqand viloyatining iqtisodiy hayotining asosiy tarmog'i bo'lgan qishloq xo'jaligining holati haqida ma'lumot beruvchi davr manbalari bo'lgan arxiv hujjatlari, statistika qo'mitalari (statistik sharhlar) va ma'lumotnoma-kitoblar materiallari hamda rus sharqshunos-tarixchi, geograf, sayyoh va boshqa sohalar vakillari asarlari tahlilga tortilgan. Shuningdek, maqolada tahlilga tortilgan manbalar asosida viloyatdagi qishloq xo'jaligi, xususan, yer ishlarining holati, ekin maydonlarining hajmi, sug'orish ishlari, bug'doy, sholi va paxta yetishtirilishi hamda bu boradagi imperiya hukumatining siyosati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Zarafshon okrugi, Samarqand viloyati, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik, qishloq xo'jaligi, yer, suv, sug'orma dehqonchilik, paxta, bug'doy, sholi, desyatina.

Kirish. Rossiya imperiyasi tomonidan Zarafshon vohasining yuqori qismidagi bir qancha hududlarini bosib olgandan so'ng, dastlab bu yerda Zarafshon okrugi tashkil etilib, so'ngra 1886-yilda imperiya hukumatining "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom"ga ko'ra Samarqand viloyati ta'sis etildi. Bu davrda Samarqand viloyatning aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri sug'orma dehqonchilik bo'lib, unda turli xil qishloq xo'jaligi ekinlari yetishtirgan. Viloyatning qishloq xo'jaligi davr manbashunosligi juda boy bo'lib, tadqiqotimizda ularni quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb topildi. Ular qatoriga: 1. O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivi (O'zMA) fondlarida saqlanayotgan arxiv hujjatlari ma'lumotlari; 2. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida statistika qo'mitalari va turli ma'lumotnoma-kitoblar materiallari; 3. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida nashr etilgan rus sharqshunos-tarixchi, geograf, sayyoh va boshqa sohalar vakillari asarlarni kiritish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida Samarqand viloyati bo'lgan qishloq xo'jaligining ahvoli haqida ma'lumot beruvchi O'zMA (I-1-fond 585, 830-yig'ma jildlari va R-17-fond 871-yig'ma jildlari) hujjatlari, Samarqand viloyati statistika qo'mitalari materiallari(1893), Samarqand viloyatiga oid ma'lumotnoma-kitoblar (Справочная книжка Самаркандской области) materiallari(1894,1897,1899,1907) hamda rus sharqshunos-tarixchi va geograflari N.M. Mayev (1970), L.N. Sobolev (1974), A.I.Shaxnazarov (1908) asarlari kabi manbalar tahlili asosida viloyatning qishloq xo'jaligida sodir bo'lgan o'zgarishlar va imperiya hukumatining bu boradagi agrar siyosati yoritib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishi umum qabul qilingan tarixiy metodlar – qiyosiy-statistik va mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, tarixiylik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, unda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi Samarqand viloyatining qishloq xo'jaligida

tarixini aks ettiruvchi manbalar o'rganilgan hamda tadqiqot jarayonida ko'plab manbalar ilmiy muomalaga jalb etilgan.

Tahlil va natijalar. XIX asrning ikkinchi yarmida–XX asr boshlarida Samarqand viloyati qishloq xo'jaligi tarixiga oid birinchi guruh manbalarini O'zMA fondlarida saqlanayotgan hujjatlar tashkil etib, ularda Samarqand viloyati ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xususan, qishloq xo'jaligi xolatini yorituvchi juda ko'p faktologik ma'lumotlarni olish mumkin. Jumladan, O'zMA I-1-fondi 12-ro'yxati 585-yig'majild xujjatlarida Samarqand viloyati qishloq xo'jaligida zahira suv manbayi bo'lmaganligi sababli kech bahor va jazirama yoz oylarida suvni yetkazib berish doimiy muammolardan biri bo'lganligi, bu tabiiyki, rus ma'muriyatini tashvishlantirmasdan qolmas edi. Masalan, 1889-yilda-stats-maslahatchi Lyutsh Turkiston general-gubernatoriga jo'natgan telegrammasida Buxoroga berilayotgan suv kam ekanligini, amirlikdagi paxta ekinlarining qurib borishiga sabab bo'layotganligini yozadi[1]. Shu sababli Buxorodagi Rossiya siyosiy agenti zudlik bilan Buxoroga normadan ko'proq suv berishni, imkon darajada tezroq ekilgan xomashyo qurishining oldini olish lozimligini ta'kidlaydi[2]. Agar o'z vaqtda suv berilmasa, nafaqat amirlik shu bilan birga Rossiya imperiyasi sanoati uchun ham iqtisodiy zarar yetkazishi mumkinligini aytadi. Chunki Buxoro amirligi hududida yetishtirilgan paxtaning asosiy qismi Rossiya imperiyasi markazidagi sanoat korxonalari uchun sotib olinar edi.

O'zMAning I-1-fondining 2-ro'yxati 830-yig'ma jildi Samarqand viloyati yer masalalari bo'yicha komissiyasi rahbari stats-maslahatchi Nevskiyning o'zlashtirilmagan va lalmi yerlardagi komissiyaning noto'g'ri harakatlari haqida aholining noroziligi bayon etilgan arizalarga nisbatan munosabatlariga oid hujjatlardir[3]. Bu borada komissiya a'zolari viloyatda mahalliy axolining o'zlashtirilmagan va lalmi yerlarga egalik qilish munosabatlari, ulardan foydalanish huquqi va shartlarini to'liq o'rganmagan xolda ish olib borganligi natajasida kelib chiqqan noroziliklar haqidagi ma'lumotlar uchraydi.

Yana bir O'zMAning R-17 – Turkiston Markaziy ijroiya qo'mitasi nomli fondi 1-ro'yxatdagi 871-yig'ma jildi hujjatida ham Samarqand viloyati sug'oriladigan yer maydonlari haqida ma'lumot berilgan. Unda yozilishicha, 1917-yil Rossiyadagi siyosiy jarayonlarga Turkistondagi umumiy sug'oriladigan yerlar 2 400 000 desyatnani tashkil etgan bo'lib, shundan Samarqand viloyatiga 430 000 desyatnasi to'g'ri kelgan. Shuningdek, 1917-yilga kelib Rossiyadagi Oktabr davlat to'ntarishi, fuqarolar urushi, o'lkadagi istiqloqlilik harakatlari, ayni paytda, mablag'larning yetishmasligi natijasida o'lkada sug'oriladigan yerlar 1 180 000 desyatnaga tushib qolgan. Bu Samarqand viloyatiga ham ta'sir etib, viloyatdagi yer maydonlari 205 000 desyatnaga tushib qolganligi haqida ma'lumotlar berib o'tilgan[4].

Ikkinchi guruh manbalariga XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida faoliyat yuritgan statistika qo'mitalari materiallari (statistik sharhlar) va turli ma'lumotnoma-kitoblarni qiritish mumkin. Bu turdagi manbalar materiallari Samarqand viloyatining qishloq xo'jaligi yoritishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ushbu ma'lumotnoma-kitoblarda viloyatning 1898-yilgi qishloq xo'jaligida sholi va bug'doy yetishtirilganligi, bug'doy yetishtirish faqat mahalliy aholi tomonidan amalga oshirilmay, balki ko'chirib keltirilgan rus aholisi tomonidan ham ekilganligi ta'kidlangan. Biroq ular bug'doy ekishda yer tarkibini bilmaganlar, iqlimni bilmasdan turib, ko'p mablag' sarflab foyda ololmaganligi to'g'risida gap boradi[5].

Yana bir ma'lumotnoma kitobda, M. Virskiy uzoq yillik kuzatuviga ko'ra shunday yozadi: viloyatning lalmi yerlarida yetishtirilgan bug'doydan har yili yetarli darajada sifat jihatidan yuqori bo'lgan hosil olinmagan[6]. Tog'lardan

uzoq bo'lgan sug'orilmaydigan yerlarda ekilgan bug'doydan kam hosil olingan. Tog' yonbag'ridagi sug'orilmaydigan lalmi yerlarda, jumladan, Samarqand uyezdining Chashmaob volostida, Xo'jand uyezdining O'ratepa volostida yirik bug'doy yetishtirilgan deb ma'lumot beradi[6].

Bu guruhga kiruvchi manbalarida viloyat hududida mustamlaka ma'muriyati 1872-yildan boshlab paxtachilikni rivojlantirish maqsadida Samarqand va Kattaqo'rg'on uyezdlarida paxtaning amerika navini ekish boshlangani haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan[7]. Shuningdek, amerika paxta navining ustunligiga qaramay kam xarj mahalliy paxta navi 1894-yilga qadar ham mahalliy aholi tomonidan viloyatda ekib kelingan. Masalan, Samarqand viloyatining umumiy paxta maydonlarining 26 % ida mahalliy paxta navi ekilgan. Bu Samarqand uyezdida 17 % atrofida bo'lgan, Kattaqo'rg'on uyezdida 28 % dan ortiqroqni tashkil qilgan bo'lsa, Xo'jand uyezdida 32 % ga, Jizzax uyezdida esa 75%ga to'g'ri kelgan[8].

Ma'lumotnoma-kitoblarda keltirilishicha, 1896-yilda Samarqand viloyatida sug'oriladigan yer maydonlar umumiy 282955 desyatnani tashkil etib, shundan 18144 desyatina yerga paxta ekilgan. Viloyatdan paxtaning amerika navi 11146 desyatina va mahalliy paxta navi 6998 desyatina yer maydoniga ekilganligi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, bu davrda viloyatning barcha yerlarining atigi 4,1 % igina sun'iy sug'oriladigan yerlarni tashkil etib, 6,4 % i mahalliy aholi tomonidan paxta uchun qayta ishlanganligi ta'kidlab o'tilgan[8].

Yana bir manbada Samarqand viloyati statistika qo'mitasi bosh kotibi M. Virskiy viloyatning statistik sarhlarida bu hududning sug'orish tizimiga oid fikrlarini quyidagicha: "Samarqand viloyati yuqori Zarafshon va uning irmog'lari atroflaridagi hududlarida joylashgan bo'lib, bu hududda 6828 desyatina o'zlashtirilgan yerlar, ko'p jihatdan sun'iy sug'orilishga moslashtirilgan va bu yerlar mahalliy aholining asrlar davomida tinimsiz va mashshaqatli mehnati evaziga yaratilgan"[9] deb ta'kidlab o'tadi.

Uchinchi guruh manbalariga Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida chop etilgan rus sharqshunos-tarixchi, geograf, sayyoh va boshqa sohalar vakillari tomonidan yaratilgan bir qator asarlarda Samarqand viloyati iqtisodiy hayoti asosini tashkil etuvchi qishloq xo'jaligi, sug'orma dehqonchik va sug'orish tarmoqlari manbalari to'g'risida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, N.M. Mayev o'zining "От Ташкента до Катти – Кургана" nomli maqolasida esa, yuqori Zarafshon vohasi joylashgan Samarqand hududi haqida quyidagicha baho beradi: "Bu daryo atrofida yashagan xalqlar uning suvidan o'z yerlari sug'orishda keng foydalanishgan. Samarqand kiraverishdagi Cho'ponota tepaligidagi Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan yo'lining ikki tomoni yaxshi sug'orilgan yerlar bo'lib, ko'm-ko'k rangga burkangandir. Zarafshon vodiysining yuqori qismi yerlari serhosil bo'lib, suv bilan yaxshi ta'minlanganligi ko'rinib turardi"[10]. Bundan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy jihatdan katta potensialga ega bo'lgan bu hududni o'z tasarrufida ushlab turish uchun doimiy ravishda tashqi davlatlarning qiziqishi baland bo'lgan.

Yana bir rus tadqiqotchisi L.N. Sobolev Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligidan ajratib olgan hududi Zarafshon okrugini o'rganib, uning tabiiy iqlim sharoiti, hududi, tumanlari, ekin maydonlari, suv inshootlari, suv taqsimlash tartibi, okrug qishloqlari, aholisi, turmush tarzi kabi masalalarni tadqiq etadi. Muallif o'z asarida Zarafshon okrugidagi "vaqf" yerlariga alohida to'xtalib o'tgan[11].

Bu davrda yaratilgan yana bir manba A.I. Shaxnazarov boshchiligidagi tuzilgan "Сельское хозяйство в Туркестанском крае" nomli to'plam bo'lib, muallif asarda Samarqand viloyati qishloq xo'jaligiga doir ko'plab ma'lumotlarni berib o'tgan. Jumladan, Turkiston o'lkasida sun'iy sug'oriladigan yerlar

maydoni 1874900 desyatinani tashkil etgan bo'lsa, shundan Samarqand viloyatiga 401200 desyatina yer maydoni to'g'ri kelganligini ta'kidlab o'tdi[12]. Shuningdek, muallif viloyatda bog'dorchilik, ayniqsa, uzumchilik ancha yaxshi rivojlangan bo'lib, yiliga 5197000 pud mahsulot yetishtirilganligi haqida ma'lumot berilgan[12].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida Rossiya imperiyasining mustamlakachi davri qishloq xo'jaligiga oid ma'lumotlarni ko'plab davr manbalarida uchratishimiz mumkin. Bu manbalar hususiyatlariga ko'ra bir necha turlarga bo'linib, ulardagi ma'lumotlar tahlili viloyat qishloq xo'jaligining o'ziga xos jihatlari ochib berilgan. Xususan, O'zMA xujjatlaridagi ma'lumotlar ko'proq imperiya ma'muriyatini Samarqand

viloyatida olib borgan agrar siyosatining mohiyatini ochib berishga yordam bersa, bu davrga oid statistika qo'mitalari va turli ma'lumotnoma-kitoblar materiallarida esa, viloyat qishloq xo'jaligida sug'orma dehqonchilikning ahvoli yetishtirgan mahsulotlar turlari, hajmi va holati kabi masalarlar yuzasidan boy faktologik ma'lumotlar olish mumkin. Shuningdek, Rossiya imperiyasi mustamlakachik davrida chop etilgan rus sharqshunos olimlari asarlarda viloyat qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan sohalari, iqlimi, dehqonchilik qilish uchun mavjud tabiiy sharoiti va shu bilan birga imperiya hukumatining viloyatning qishloq xo'jaligini o'z mafaatlari moslashtirishga oid siyosatini aks etgan ma'lumotlar mavjud. Bu manbalarni o'rganish va tahlili natijasida Samarqand viloyati qishloq xo'jaligiga o'sha davr xolati bo'chida atroflicha mulumotlarga ega bo'lish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zMA, I-1-fond, 12-ro'yxat, 585-yig'majild, 1-varaq.
2. O'zMA, I-1-fond, 12-ro'yxat, 585-yig'majild, 8-varaq.
3. O'zMA, I-1-fond, 2-ro'yxat, 830-yig'majild, 1-2-varaqlar.
4. O'zMA, R-17-fond, 1-ro'yxat, 871-yig'majild, 19-varaq.
5. Справочная книжка Самаркандской области. 1898. – Самарканд: Типография. Селорова К.М, 1899. – С. 300.
6. Вирский М. Зерновые хлеба Самаркандского уезда / Справочная книжка Самаркандской области. 1898. – Самарканд: Типография. Селорова К.М, 1899. – С. 260-261.
7. Вирский М. Хлопководство // Справочная книжка Самаркандской области на 1894 г. Обзор хлопководства за 1892 г. Вып. 2. – Самарканд, 1894. – С. 2.
8. Вирский М. Хлопководство и хлопковая промышленность в Самаркандской области / Справочная книжка Самаркандской области. 1897. / Под ред. секретаря статистического комитета М. Вирского. Вып. 5. – Самарканд: Типогр. Самаркандского областного правления, 1897. – С. 64-79.
9. Вирский Н.М. Виноградарство в Самаркандском уезд. Самаркандского областного Статистического Комитета. – Самарканд. 1893. –С. 7-8.
10. Масвь Н.М. От Ташкента до Катты-Кургана // Ткукестанская сборник. –СПб, 1870. Т. 34. –С. 198-219.
11. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зарафшанском округе // Записки Русского географического общества. Т. IV. – СПб., 1874. – 561 с.
12. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – СПб.: Типогр. В.Е. Киршбауна, 1908. – С. 87-240.